

Memorialiniai objektai tarpukario Lietuvos miesteliuose – pilietiškumo afiša

dr. Skirmantė Smilingytė-Žeimienė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

El. paštas s.zeimiene@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0009-0009-7689-6265>

Santrauka. Tyrimu siekiama pagrįsti hipotezę, kad tarpukario miesteliuose iškilę paminklai gali būti laikomi to meto Lietuvos apibendrintu viešųjų paminklų statymo proceso atspindžiu, atskleidžiančiu visą vykusią kampaniją, intencijų, dedikacijų, paminklų pavidalų ir jų meninės vertės spektrą. Lietuvos miestelių gyventojai gebėjo telkti paminklų statybai kur kas sėkmingiau nei miestų – taip šalyje atsirado šimtai paminklų. Šie nauji memorialiniai objektai – paminklai ir medžiai-dedikacijos – keitė miestelių viešąsias erdves, jas transformuodami į atminimo erdves, kurios tapo naujų tradicijų ašimi. Kita vertus, paminklai – tai ir miestelių lietuviškumo ženklas. Jie ir jų aplinka buvo tarsi mažosios valstybingumo erdvės: daug kur greta jų būdavo iškeliama pagrindinė miestelyje šalies vėliava. Viešieji paminklai tapo organiška savastimi, tapatybės reprezentantais ir išskirtiniais vietos ženklais. Tai patvirtina ir masinis jų atstatymas Sąjūdžio metais, tapęs tarsi simboliniu valstybingumo susigrąžinimu vietovėje.

Reikšminiai žodžiai: viešieji memorialiniai objektai; paminklai; valstybingumas; miesteliai; Lietuva 1918–1940 m.

Memorial Objects in Small Interwar Lithuanian Towns as Manifestation of Citizenship

Summary. This research seeks to prove the hypothesis that the new monuments erected in smaller Lithuanian towns during the interwar years may be considered a generalized expression of setting up monuments throughout Lithuania, which would reveal the ongoing campaigns, promoted intentions, established dedications and would span across the spectrum of the nature of the monuments as well as their artistic quality. Residents of the smaller Lithuanian towns were able to unite for setting up monuments far more efficiently than urban residents. As a result, hundreds of monuments sprang up across the country during that timeframe. These new memorial objects – monuments and trees dedications – modified the public spaces of the small towns by transforming them into memory spaces and rendering them into the axis of new traditions. On the other hand, monuments were also a sign of the smaller towns becoming (more) Lithuanian. Smaller towns and their immediate environment were as if minor spaces of statehood: it was common to hoist the main national flag of the small town. Public monuments were as if

inherent authenticity, they represented identity and became exceptional features of the locality. This point was reiterated during the *Sąjūdžio* revival years, when the monuments were rebuilt *en masse*, and they became as if symbolic recreation of statehood at the site.

Keywords: public memorial objects; monuments; statehood; small towns; Lithuania in 1918–1940.

Išvada

Tarpukario Lietuvoje miestuose, miesteliuose ir kaimuose gausiai radosi memorialinių objektų. Tai buvo visuotinis reiškinys ar netgi moda (ir nebūtinai inspiruota tautininkų ideologijos), o jos ištakos paženklintos būtinybės kurti savas memorialines tradicijas ir turėti savų monumentų – atminties ženklų. Keltina hipotezė, kad būtent miestelių atvejis gali būti laikomas subendrintu viešųjų memorialinių paminklų statybos proceso vardikliu, atskleidžiančiu visą jaunoje valstybėje vykusią kampaniją, kilusių intencijų, skelbtų dedikacijų, susibūrusių statytojų grupių ir paminklų pavidalų įvairovės ar jų meninės vertės spektrą. Būtent tokia hipotezė ir bus gvildinama šioje publikacijoje, bandant apčiuopti ir specifinius, miesteliams būdingus, bruožus.

Tarpukario metais Lietuvos miesteliuose iškilę viešieji memorialiniai objektai yra lyg ir žinomi – jie paminimi, o kai kada ir išsamiau aprašomi istoriografijoje, dažniausiai posąjūdiniuose lokaliajai istorijai skirtuose veikaluose. Visgi „Versmės“ leidyklos leidžiamoje *Lietuvos valsčių* serijoje ir kitose panašaus pobūdžio publikacijose žinios apie konkretaus miestelio memorialinius objektus labai įvairuoja: yra gana išsamių, vietos gyventojų atsiminimais besiremiančių tekstų, o kartais – tepakartojančių leidinio *Nukentėję paminklai* informaciją¹. Atskirų Lietuvos regionų ar rajonų kryždirbystės ar paminklų temoms skirtuose leidiniuose paprastai fiksuojami išlikę arba nūdienos memorialiniai objektai, dažniausiai – kaimų ir kapinių, menkai ar visai nepateikiant informacijos apie tarpukario metų objektus².

Miesteliuose statytų viešųjų memorialinių objektų tema stokoja išsamesnių tyrimų. Urbanistikos ir architektūros tyrinėtojų publikacijose miestelių memorialiniai paminklai arba tik probėgšmiai paminimi ir apsiribojama juos atvaizduojančios ikonografinės medžiagos pateikimu (Algimanto Miškinio darbai), arba jie apskritai nepatenka į tyrimo akiratį (Martyno Purvino knygos), arba koncentruojamasi į miestų, o ne miestelių, viešųjų erdvių ir jų paminklų specifiką (Rimanto Buivydo, Tomo

¹ *Nukentėję paminklai*, 1994.

² Tokie dažnai yra muziejinių ar vietos bibliotekinių parengti leidiniai, pvz., *Kalvarijos krašto kryžiai*, 2006.

Grunskio, Audriaus Novicko). Tokiame kontekste aktualus Linos Preišegalavičienės monografijoje atskleistas architekto Vladimiro Dubeneckio indėlis, rengiant paminklų projektus miesteliams³. Istorikai, tyrinėjantys tarpukario metų propagandines kampanijas, tautos ir pagarbos žuvusiems kariams šventes ar lokalias atminties apraiškas, taip pat paliečia paminklų temą (Aušros Jurevičiūtės, Olijardo Lukoševičiaus, Dangiro Mačiulio, Vlado Sirutavičiaus, Dariaus Staliūno darbai). Minint Lietuvos valstybingumo šimtmetį pasirodė du šiam tyrimui aktualūs žinynai, skirti tarpukario viešiesiems memorialiniams paminklams ir padedantys susidaryti išsamesnį paminklų žuvusiems už Lietuvos laisvę ir 1928 m. paminklinių kryžių akcijos vaizdą⁴. Tačiau šiose publikacijose, kaip ir kituose darbuose⁵, tarpukario miestelių memorialinių objektų tema lieka neišskleista.

Publikacija remiasi tarpukaryje užfiksuotų miestelių vaizdų, kitų archyvinų šaltinių ir to laikotarpio periodikos tyrimais.

Savų paminklų poreikis

Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo negandų išlikę viešieji paminklai daugiausia buvo svetimųjų palikimas. Vyravo rusų ar vokiečių karinės galios ir atminties ženklai, o viešų religinių paminklų, kryždirbystės objektų, būta nedaug. Vėliau kai kurie imperiniai paminklai, dažniausiai – jų pjedestalai, buvo panaudoti savų paminklų statybos reikmėms (pavyzdžiui, Tauragėje, Varėnoje, Vilkaviškyje). Vištytyje Vytauto Didžiojo biustas (jo ir paminklo reljefų autorius – Antanas Aleksandravičius, 1927 m.) iškilo vietoje vokiškojo erelio skulptūros. Retkarčiais tam būdavo pasitelkiami senesni objektai, juos renovuojant. Taip Stakliškėse XVIII a. mūrinė koplytėlė tapo nepriklausomybės dešimtmečio paminklu, o Babtų bendruomenė, vadovaujama generolo Vlado Nagevičiaus, 1933 m. atstatė suirusį mūro koplytstulpį-miestelio riboženklį ir dedikavo jį tų metų aktualijoms – S. Dariaus ir S. Girėno skrydžiui bei Šventųjų metų jubiliejui. Visgi „perrengti“ ar prikelti paminklai negalėjo patenkinti savų memorialinių ženklų poreikio ar net alkio. Kita vertus, nacionaliniai monumentai – vieši legitimūs memorialiniai paminklai – nepriklausomos Lietuvos gyvavimo pradžioje buvo dar nepažinta nauja galimybė. Dėl istorinių aplinkybių ir ilgalaikių carinės okupacinės valdžios draudimų lietuviams turėti nacionalinius paminklus stigo viešosios monumentalistikos tradicijų. Beveik neturėta savų architektų ir skulptorių monumentalistų. Be to, valstybingumo atkūrimo euforija pergyventa

3 L. Preišegalavičienė, 2018, p. 64–77.

4 S. Krikštopaitytė-Urbonienė et al., 2018; *Žuvusiems už Lietuvos laisvę*, 2018.

5 P.vz., Vilniaus universiteto Istorijos fakultete apgintas magistro darbas – V. Jacytė, 2017.

kartu su dideliu pokario nepritekliais, Nepriklausomybės kovomis, tai ir lėmė, kad laikui, medžiagoms, lėšoms ir darbui imli paminklų statyba buvo kiek atidėta. Greičiau radosi kitokie memorialiniai ženklai – medžiai.

Paminkliniai medžiai, paminklai, vėliavų stiebai ir tvora

Pirmojo pasaulinio karo metais Lyduvėnuose per Dubysą pastatytas vienas ilgiausių ir galbūt aukščiausių medinių estakadinių geležinkelio tiltų Europoje tėra vienas iš pavyzdžių, liudijantis, kokio milžiniško medienos kiekio reikėjo tiltams statyti ir atstatyti bei kitokioms karo ir pokario reikmėms. Nepriklausomybės pradžioje buvo susirūpinta dėl per Pirmąjį pasaulinį karą gerokai sumažėjusio Lietuvos miškų masyvo, stengtasi vėl juos atsodinti. 1921 m. įsteigta Lietuvai pagražinti draugija vienu iš savo tikslų laikė miškų atželdinimą šalyje⁶. Pagarbą medžiams ji diegė ir sodindama vardinius medžius, suteikdama jiems paminklų statusą. Draugijos pirmininkas Juozas Tumas-Vaižgantas ir jo bendražygiai siekė kultūrinti kraštą ir puoselėti kolektyvinę atmintį aktualizuojant kultūros paveldo objektus bei kuriant naujus memorialinius ženklus, tačiau suvokė, kad memorialinių paminklų statyba užtruks. Tad organizavo akcijas, kurių metu išskirtinėse miestų, miestelių ar kaimų vietose – pagrindinėje aikštėje, ant piliakalnio, kryžkelėje – ragino sodinti patvarų medelį ir suteikti jam konvencionalų, Lietuvos istorijai ir dabarčiai svarbų, vardą. Nuo 1923 m. kasmet sodinti medžiai vis kita valstybingumo žymens intencija – Laisvės (1923 m.), Vilniaus (1924), „Aušros“ (1925), Jono Basanavičiaus (1927), Nepriklausomybės (1928), Spaudos atgavimo (1929), Vytauto Didžiojo (1930), Vienybės (1931), Kęstučio (1932), Jaunimo (1933), Tautos vado (1934), Klaipėdos atgavimo (1935), Pabaltijo vienybės (1936). Tikėta, kad toks medis simbolis, medis „paminklas“ virs gyvąja vietovės dominante, o aplink jį formuosis lokali istorinės atminties erdvė ir bendruomenės susibūrimų vieta valstybinių ir kitokių švenčių metu. Kai kur šis sumanymas buvo realizuotas, todėl sąlygiškai galima būtų išskirti dvi pagrindines memorialinių objektų rūšis – memorialinius paminklus ir medžius-dedikacijas. Būta ir memorialinės intencijos kalnelių, skverelių (vadintų sodeliais ar darželiais), kurie tapo išskirtinėmis vietomis miesteliuose (pavyzdžiui, Kriukuose, Pumpėnuose, Pušalote, Ramygaloje, Varniuose ar Žeimiuose), tačiau jie visada buvo susieti su paminklais ar medžiais, buvo šių aplinka⁷.

6 Plačiau žr. S. Smilingytė-Žeimienė, 2020, p. 65–85.

7 Sąjūdžio ir posovietiniais metais atstačius sovietmečiu nugriautą tarpukario paminklą, senieji vietos gyventojai pasigesdavo būtent ikikarinės jo aplinkos – medžių, gyvatvorių, gėlynų, tvorėlių, kvepiančių alyvų ar jazminų. Paminklas be tokios aplinkos atrodė lyg „išmestas į gatvę“. J. Nemanis, 2023, p. 174.

Švenčiant Lietuvos valstybingumo penkerių metų sukaktį Baisogaloje, Kuršėnuose, Šaukėnuose, Šeduvoje, Žeimelyje, iškilmingai sodinti paminkliniai Laisvės medžiai. Atitinkamai Akademijoje, Ariogaloje, Baisogaloje, Gargžduose, Gruzdžiuose, Kamajuose, Kelmėje, Kupiškyje, Kuršėnuose, Linkuvoje, Naumiestyje, Pagėgiuose, Šakynoje, Šeduvoje, Šeštokuose, Švėkšnoje, Tirkšliuose, Veliuonoje ir kituose miesteliuose vyko Vilniaus medžio ar medžių sodinimo šventė. Šventė, turėjusi teatrinių-apeiginių elementų, subūrė nemaža žmonių ir vykdama gegužės pradžioje daug kur tęsėsi dvi dienas: išvakarėse specialiai įruoštuose aukuruose vaidilučių (ar nebūtinai jų) kūrenta Vilniaus ugnis, rengti vaidinimai (pavyzdžiui, *Gedimino sapnas* Kuršėnuose); kitą dieną dalyvauta pamaldose, o po jų vyko eisena su vėliavomis iki sodinimo vietos, buvo giedamas Lietuvos himnas, giesmės, sodinama, klausoma prakalbų apie Vilniaus įkūrimą, pasodinto medžio simboliką ir pan., dainuojama, t. t.⁸ Ir vėliau, ypač nepriklausomybės dešimtmečio ir Vytauto Didžiojo mirties jubiliejaus metais, gausiai sodinti vardiniai medeliai. Tačiau ne visi jie prigijo, buvo ir nulaužti, ir atsodinti. Be to, ne visada paisyta medžių sodinimo akcijų intencijų, jos kartojosi: antai Vilniaus medžiai Vilniui vaduoti sąjungos iniciatyva sodinti ir 4 deš. antroje pusėje.

Nors paminkliniai medeliai lankyti švenčių metu, prie jų vykdavo renginiai, nors ypatingiau tvarkyta jų aplinka⁹, visgi ilgainiui jų memorialinė svarba prislopo. Viena iš priežasčių – medelių gausa, mažinusi jų išskirtinumą. Kita – atsiradę memorialiniai paminklai. Dažnai sodinta ne po vieną medį. 1923 m. Gelvonuose, aikštėje priešais bažnyčios šventorių, medine tvora aptvėrto sklypelio, kur buvo stiebas vėliavai iškelti, kertėse buvo pasodinti keturi Laisvės ąžuolai. Panašiai būta ir Vepriuose, tik čia pasodinti keturi kaštonai ir tarp jų pastatytas kryžius, o Siesikuose ir Pagiriuose – įveistos liepų alėjos¹⁰. Bėgant metams ėmė ryškėti nauja tendencija: paminkliniai medžiai tapdavo memorialinių paminklų apsuptimi, jų fonu. Kamajų miestelio aikštėje 1923 m. buvo pasodinta ąžuoliukų, o 1932 m. joje pastatytas paminklas poetui Antanui Strazdui¹¹. Ariogaloje 1928 m. prie pasodintų Vilniaus bei

8 *Aušros medis*, [Kaunas:] Lietuvai pagražinti draugija, 1925.

9 Akademijoje platokas takas vedė link Vilniaus ąžuolo, kuris stiebėsi iš eglaičių ir gyvatvorės suformuotų Gediminaičių stulpų centre. Žr. „Vilniaus ąžuolas“, in: *Žemės Ūkio Akademinė Dot-nuva. Lietuva* [: fotoatvirukų rinkinys], Žemės ūkio akademijos lietuvių studentų tautininkų korporacija „Jaunoji Lietuva“, [1935] (in: Kėdainių krašto muziejus, Kė KM Gek 2602/8, prieiga: <https://www.limis.lt/valuable/e/805633/675146392?searchId=18040953>).

10 „Provincijos balsai. Ukmergės apskrities valdybos pirmininkas“, in: *Vilniaus medis*, [Kaunas:] Lietuvai pagražinti draugija, 1924, p. [23].

11 ąžuoliukų sodinimo liudininko Kazimiero Šešelgio pasakojimas. Kazimieras Šešelgis, Kazimieras Žliubas, „Prisiminimai apie Kamajų pradžios mokyklą“, in: *Kamajai (Lietuvos valsčiai*, kn. 31), sud. Venantas Mačiekus, Vilnius: Versmė, 2016, p. 342–346.

Aušros medžių pastatytas medinis Nepriklausomybės kryžius (stogastulpis)¹², o Tauragnuose tais pačiais metais šalia Aušros medžio iškilo mūrinis obeliskas-kryžius. Žemiuose 1923 m. įrengtas „Vilniaus darželis“, kuriame penkeriems valstybingumo metams pasodinti penki ąžuoliukai, o dar po penkerių metų tarp jų iškilo paminklas Nepriklausomybės dešimtmečiui – medinis dviaukštis koplytstulpis¹³. Antalieptėje, aikštėje priešais bažnyčią, 1928 m. buvo pastatytas vadinamasis dešimtmečio medinis kryžius (pagal Adomo Varno ir Petro Tarabildos projektą), o 1930 m. netoli jo, tame pačiame medinių statinių tvora aptvertame skverelyje, pasodintas medelis Vytautui Didžiajam¹⁴. Pavyzdžių apie paminklų ir paminklinių medžių bendrabūvį miesteliuose – gausu.

Paminklas, kryžius ir paminklinis medis buvo to paties lauko objektai tiesiogine ir idėjos prasme. Šalia jų kildavo ir aukštas stulpas vėliavai. Kaip reglamentuota įstatymo, didelė valstybės vėliava miestelyje kelta svarbiausioje jo vietoje, todėl ir greta buvę memorialiniai objektai pateko į simbolinę valstybingumo erdvę. Kita vertus, vėliava suplevėsuodavo tik per tam tikras šventes ar išskirtinėmis progomis, tad styranči kartis be vėliavos (3 deš. dažniausiai medinė) buvo funkcinis, bet ne itin estetiškas bendros kompozicijos dėmuo. Svarbi vėliavos, paminklo ir medžio / medžių erdvė itin dažnai išskirta ir struktūruota aptveriant. Paprasta medinių statinių tvora – anaip tol ne visada darnus ansamblio komponentas. Įprasta praktika buvo medine tvora apvesti ne tik medžius, medinius kryžius, bet ir mūro ar betono paminklus, pavyzdžiui, 1928 m. V. Dubeneckio suprojektuotą Lekėčiuose¹⁵. Tvora – pagarbos ir apsaugos (kad važiuotojai neužkabintų, gyvuliai nesitrintų¹⁶) priemonė. Medine tvora būdavo apjuosiamas ir didesnis plotas aplink paminklą, pavyzdžiui, paminklą žuvusiesiems Širvintose, Nepriklausomybės paminklą Kuliuose ar Vytauto Didžiojo – Perlojoje. Aptvertoje teritorijoje mėgta įrengti skverelius (Giedraičiuose, Tveruose). Retkarčiais jie turėdavo trikampį pavidalą (Leipalingyje, Žemaičių Naumiestyje). Kad tvora nebūtų elementari, jos viršaus

12 Skruoblas, „Gegužės 15 d., Tautos Šventė Lietuvoje. Ariogala“, in: *Tautininkų balsas*, 1928, nr. 22 (72), p. 4.

13 S. Krikštopaitytė-Urbonienė *et al.*, 2018, p. 171, il.

14 [Vytauto Didžiojo medelio sodinimas Antalieptės aikštėje] [: nuotrauka], 1930, in: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus (toliau – NČDM), Ta 5099/362, prieiga: <https://www.limis.lt/valuables/e/805209/50000003627597?searchId=88768834>; [Nepriklausomybės kryžius Antalieptės aikštėje] [: nuotrauka], 1935, in: Lietuvos nacionalinis muziejus (toliau – LNM), GRD 113487-250.

15 L. Preišgalavičienė, 2018, p. 73–74.

16 Tsb, „Apleistas paminklas“, in: *Lietuvos aidas*, 1932, nr. 203 (1578), p. 7.

1 il. Lekėčiai, 1929 m.

Fot. nežinomas / Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM GRD 113487/2375

linija kartais bangavo (Širvintose, Kvėdarnoje, Tveruose ir kt.), o medinių statinių galai būdavo akcentuoti, baltai nudažomi. Naudoti ir atitvarai iš didelių kovinių sviedinių (paminklams žuvusiems už Nepriklausomybę), metalinių strypų ar grandinių. 4 deš. dažnėjo ažūrinių tvorelių, įtvirtų tarp betono ar akmens stulpelių. Medinės tvoros, kaip kad prie paminklo žuvusiems Širvintose, ilgainiui keitė kitokios¹⁷. Paminklui atskleisti erdvėje svarbu buvo ne tik jo apsuptis, miestelio aikštės užstatymas, bet, kaip matyti senose Lekėčių (1 il.) ar Veisiejų (projekto autorius V. Dubeneckis, 1928 m.¹⁸) paminklų nuotraukose, ir aikštės danga – ji buvo „brukuota“ arba ne.

17 [Roberto Antinio darbo „Žuvusiems ties Širvintomis 1919–1922“ fotografija] [: nuotrauka], 1931, in: NČDM ŽFp 4161, prieiga: <https://www.limis.lt/valuables/e/805209/50000017363366?searchId=47411253>; Ignas Končius, [Paminklas žuvusiems už Lietuvos Nepriklausomybę Širvintose] [: nuotrauka], 1939, in: LNM, neg. nr. E 18199.

18 L. Preišgalavičienė, 2018, p. 70–71; [Miestų ir miestelių vaizdai atvirukuose. Veisiejai] [: nuotrauka], in: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (toliau – LMAVB), prieiga: <https://elibrary.mab.lt/items/8e8cbdd4-c517-40aa-a9b2-9a2005f307c5>.

Paminklų vietos

Pagrindinės miestelių urbanistinės struktūros erdvės – priešais bažnyčios šventorių ir turgaus aikštę – buvo pačios būdingiausios vietos, kuriose statyti memorialiniai paminklai. Jie taip pat iškildavo ir priešais mokyklas (1928 m. medinis stogastulpis Tirkšliuose, akmenų piramidė Tveruose) ar savivaldybės pastatus (1936 m. obeliskas Onuškyje), neretai tokių paminklų statybos iniciatoriais ir būdavo būtent šių įstaigų darbuotojai. Tačiau nedideliuose miesteliuose pagrindinės institucijos telkdavosi visai greta viena kitos, tad, pavyzdžiui, Joniškyje (dab. Molėtų r.) ar Balbieriškyje (2 il.) 1928 m. paminklas buvo pastatytas priešais mokyklą ir bažnyčią. Kartais statyta prie geležinkelio stoties (tinkuota mūro piramidė Saldutiškyje, 1928 m.), prie kryžkelės (medinis pavasarininkų kryžius Salantuose, 1931 m.) ar vieškelio (kryžius S. Dariui ir S. Girėnui Kernavėje prie kelio į Musninkus). Lietuvių katalikų jaunimo sąjungos, vėliau – federacijos „Pavasaris“ (vadintų pavasarininkais) paminklai daug kur statyti bažnyčių šventoriuose. Ir kapinėse iškildavo ne tik kryželiai savanoriams, bet ir didesni paminklai žuvusiems nepriklausomybės kovose (Dauguose, Debeikiuose, Jiezne, Kernavėje, Onuškyje ir kt.). 4 deš. pabaigoje Lietuvių katalikų moterų draugijos raginimu kilo banga pagerbti motinas paminklu ir tokių kai kur atsirado kapinėse. 1938 m. monumentalus paminklas „Užmirštai motinai“ iškilo Skaistgirio, o kryžius „Nežinamai motinai“ – Lyduvėnų kapinėse¹⁹.

Miestelių geografinė padėtis galėdavo padiktuoti ir politinių „demonstracijų“ atvejus: žuoliniai kryžiai Kernavėje („Vilniaus badmečio“, 1934 m.)²⁰ ir Linkmenyse (1938 m.) pastatyti visai arti demarkacijos linijos. Kartais paminklai statyti įvykių vietose. 1919 m. Šėtos kautynėse prie kelio į Žeimius žuvusiems atminti buvo pastatyta akmens stela (1928 m.). 1936 m. Jiezne pavasarininkai prie plento pastatė kryžių čia žuvusiems savanoriams. Paminklais būdavo reflektuojama ir ypatinga miestelių istorija, archeologinis paveldas. Plačiausiai nuskambėjo Veliuonos pavyzdys: tik įsikūrusi Lietuvai pagražinti draugija ėmėsi piliakalnio, vadinto Gedimino kalnu (kapu), globos ir 1921 m. čia pastatė medinį kryžių, o 1925 m. gausaus dalyvių skaičiaus susilaukusio renginio metu atidengė paminklą didžiajam kunigaikščiui

19 Vietos pavasarininkų pastatytas kryžius buvo pašventintas Lyduvėnuose vykusio Raseinių ir Kelmės kraštų katalikiško jaunimo kongreso metu, ceremonija vyko jau sutemus, į kapines einant su žvakėmis. „Tėvynėj ir pasauly. Lyduvėnai. Nelauktas įvykis“, in: *XX amžius*, 1938, nr. 189 (644), p. 7.

20 Nors kryžius buvo skirtas Šventiesiems metams paminėti, kunigo Nikodemo Švogžlio-Milžino iniciatyva jis pavadintas „Vilniaus badmečio kryžiumi“ (Milžinas, „Kernavės laužas“, in: *Rytas*, 1935, nr. 130 (3205), p. 8). Jo šventinimo apeigos susipynė su politine akcija (Dzūkų Varėnis, „Milžino iškilmė“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12 (158), p. 193–194).

2 il. Paminklas Balbieriškyje priešais mokyklą ir šventorių, XX a. 3 deš. pab. (?)

Fot. nežinomas / Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM GRD 113487/467

Gediminui, kuris atliko preliudo funkciją būsimam, 1941 m. iškilti turėjusiam, monumentui. Nors šis ir kai kurie kiti sumanymai (pavyzdžiui, Kražiuose ar Juodkrantėje²¹) liko neįgyvendinti, akivaizdu, kad būtent miestelių gyventojai greičiau ir kur kas rezultatyviau nei miestų telkėsi paminklų statybai.

Miesteliai, paminklais pranokę miestus

Tokie miestai kaip Marijampolė, Mažeikiai, Panevėžys, Šiauliai²² ir Telšiai ilgokai rengėsi statyti savo monumentus ir menkai jų pastatė. Tuo tarpu miesteliuose paminklų atsirasdavo ir ne po vieną. Net ir Kauno rotušės aikštėje nuo 1925 m. planuotasis paminklas vyskupui Motiejui Valančiui, kurio statyba rūpinosi autoritetingas

21 Puoselėta viltis sulaukti paminklo penkiasdešimtosioms Kražių skerdynių metinėms („Nepriklausomoje Lietuvoje. Paminklas Kražių skerdynėms atminti“, in: *Mūsų rytojui*, 1933, nr. 95 (391), p. 2). Juodkrantėje ketinta statyti paminklą Liudvikui Rėzai (An., „Nėringos Sporūta vainikuoja savo stovyklaviną gražiais sumanymais“, in: *Lietuvos aidas*, 1933, nr. 179 (1851), p. 6).

22 Obelisko statyba Šiauliuose Sukilėlių kalnelyje užtruko nuo 1928 iki 1935 m.

3 il. Simono Daukanto paminklo atidengimo iškilmės Papilėje, 1930 m.

Fot. nežinomas / Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM GRD 113487/2920

komitetas ir jau buvo sukaupia lėšų, surengtas paminklo projektų konkursas, taip ir liko neįgyvendintas. O nedidukėje Papilėje ir dabar pravažiuojančius nustebina aukštas monumentas Simonui Daukantui (3 il.). Jo skulptūrą, sukurtą Vinco Grybo, sugebėta 1930 m. nuliedinti iš bronzos Berlyne. Po Papilės S. Daukanto skaityklos narių kreipimosi 1923 m., kad paminklu šiam istorikui privalo rūpintis ne tik vietos gyventojai ir Šiaulių apskrities valdyba, bet „visa lietuvių tauta“²³, 1924 m. buvo įsteigtas komitetas paminklui statyti, kuriam ryžtingai vadovavo Daukanto kraštiečių profesorius Mykolas Biržiška²⁴. Statybos procese būta nesklandumų, bet pasiektas rezultatas – vienas reikšmingiausių tarpukario monumentalistikos paminklų.

Ilgas sąrašas – Akademija, Baisogala, Daugailiai, Dusetos, Kavarskas, Kernavė, Kulautuva, Nemunaitis, Pušalotas, Svėdasai, Šėta, Šimonys, Širvintos, Vabalninkas, Varniai, Vyžuonos ir kt. – miestelių, kuriuose tarpukaryje skirtingomis intencijomis

23 „Simono Daukanto paminklo reikalu“, in: *Lietuva*, 1923, nr. 288 (1405), p. 4.

24 Tarp devynių šio komiteto steigėjų buvo mokytojai, universiteto dėstytojai, kunigas J. Tumas-Vaižgantas, dailininkas Antanas Žmuidzinavičius. Komitetas Daukanto paminklui statyti Papilėje, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 394, ap. 1, b. 353.

4 il. Vyskupo Motiejaus Valančiaus skverelis Varniūose, XX a. 4 deš.

Fot. Fišeris Boruchovičius / Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM GRD 113487/5517

buvo pastatyta po keletą visuomeninių paminklų. Tai gana specifinis miestelių bruožas. Paminklai iškildavo skirtingose miestelio vietose (kaip kad Širvintose paminklai Žuvusiesiems ir Nepriklausomybei), tačiau galėjo telktis ir greta. Pagrindiniuose Svėdasų ir Varnių miestelių skveruose buvo galima išvysti greta stovinčius 1928 m. paminklą ir žymiam dvasininkui dedikuotą paminklą: Svėdasuose – medinį triaukštį stogastulpį Lietuvos valstybingumo dešimtmečiui ir kanauninko J. Tumo-Vaižganto biustą (skulptorius Bernardas Bučas, architektas Feliksas Vizbaras, 1937 m.), Varniūose – akmenų piramidę žuvusiesiems už valstybingumą ir vyskupo M. Valančiaus biustą (autorius A. Aleksandravičius, 1925 m.) (4 il.). Miesteliuose realizavosi valstybiniai vajai (ypač 1928 ir 1930 m.) ir visuomeninių ar religinių organizacijų (Lietuvai pagražinti draugijos, Lietuvos šaulių sąjungos, pavasarininkų, Lietuvių katalikų moterų draugijos, Vilniui vaduoti sąjungos) akcijos paminklams statyti.

Vietos gyventojai savo aplinkoje pasistatę paminklą, pasodinę „paminklinį“ medį ar medžius perteikė keletą esminių žinių. Viena galėjo skambėti taip: mes – šio miestelio gyventojai – Lietuvos Respublikos piliečiai, susitelkėme, suaukojome lėšų, medžiagų ir darbo, nes savo memorialiniu ženklu siekiame parodyti, kad čia – Lietuva, kurią mes kuriame ir gražiname paminklu. Gražinti savo kraštą paminklais,

juo labiau medžiais buvo įprastas naratyvas ar net imperatyvas tarpukario Lietuvos periodikoje. Atsigręždami iš savo perspektyvos greičiausiai turėtume patvirtinti: paminklai gražino miestelius, bent jau aplinkos tvarkymo, apželdinimo aspektu, o kai kuriais atvejais – net modernino, kilsteldavo miestelį į naują meninį lygį. Kita sugestijuota žinia: iškilęs objektas turi priminti, ypač ateinančioms kartoms²⁵, koks svarbus tautai yra įvykis ar asmuo, pagerbtas paminklu, o jo statytojai yra tos atmintinos idėjos, vertybių tęsėjai ir gynėjai. Memorialiniai paminklai tarpukario miesteliuose – tam tikra saviidentifikacijos išraiška, o kartu ir pilietiškumo bei kolektyvinės atminties manifestas. Kita vertus, tai ir lig šiandienos gajos „paminklinizacijos“, nelabai respektuojančios meninę raišką ir vertę, reiškinių pradžia. Visuomenės atmintyje įsirėžę ir pokario vaizdai: miestelių aikštėse prie dar nenugriautų paminklų sovietų valdžios diegėjai kaskart numesdavo išniekintus partizanų kūnus. Ir visiškai nesvarbu, kam paminklas buvo skirtas – Nepriklausomybei Luokėje ar poetui Strazdui Kamajuose.

Paminklų miesteliuose raida ir jų svarba

Paminklų statybos dinamika miesteliuose buvo tokia kaip ir visoje Lietuvoje. Pirmiausia rūpintis atminti žuvusiuosius Nepriklausomybės kovose ir aktyviau tai daryta praėjus penkeriems metams po atgauto valstybingumo. Vienas pirmųjų pačiame miestelyje, o ne jo kapinėse iškilusių paminklų – 1923 m. Ramygaloje pastatytas paminklas savanoriams, 1919 m. žuvusiems kovoje su bolševikais. Literatūroje varijuoja (tai vis dar pasitaiko ir kitais atvejais) paminklo pastatymo metai – 1923 m. ir 1924 m. Čia remtasi astronomo Antano Juškos, kuris rūpinosi šio akmeninio paminklo gamyba Vokietijoje, nuoroda – 1923 m.²⁶ Beje, atstovaudamas paminklo sumanytojams pavasarininkams, Juška įvardijo problemą, su kuria paminklų iniciatoriai kai kada susidurdavo ir kitur: sulaukta pasipriešinimo dėl paminklo statymo vietos, nenorėta jam suteikti gražiausios Ramygalos aikštės. Ypač aktyviai, daugiausia *kromelių* savininkų, prieštarauta Naumiestyje, kai didelėje, kiek apleistoje prekyvietės aikštėje 1933 m. rengtasi statyti paminklą Vincui Kudirkai ir norėta paversti ją reprezentatyvia²⁷. Paminklai buvo ne tik ryškūs miestelių lietuvių ir katalikiškumo ženklai, jie daug kur paskatino,

25 Tokia dedikacija aptinkama ir paminklų užrašuose, tarkim, Veisiejuose minėti ainiai. *Savivaldybė*, 1928, nr. 10 (65), p. 11.

26 A. Juška, „Žuvusiems kariams paminklas Ramygaloje“, in: *Pavasaris*, 1924, nr. 7, p. 13–15.

27 Šakių apsk. Naumiesty V. Kudirkos ir rinkos išplanavimo patv. projektas, 1933-08-19–09-13 in: LCVA, f. 1622, ap. 4, b. 298, l. 7–17 ap.

greitino ir miestelių tvarkybos, švarinimosi, net ir urbanizacijos procesą. Geometriškai struktūruoti didesni paminklų skverai virto urbanistiniais segmentais.

Dar iki 1928 m. paminklų statymo vjaus pradžios būtent miestelyje, Širvintose, 1927 m. atidengtas pirmasis Lietuvoje skulptūrinis monumentas „Žuvusiems ties Širvintais karžygiams 1919–1922 m.“, kuris savo siužetu ir raiška buvo priimtinas daugeliui, o kartu atitiko tuolaikės Europos meninės tendencijas, turėjo išliekamąją meninę vertę. Autorius neatsitiktinis – Lietuvos savanoris Robertas Antinis, Kauno meno mokyklos absolventas. Ši skulptūrinė kompozicija Širvintose – vienas iškilniausių Žuvusiems už tėvynę kategorijos paminklų.

Minėtinas ir tų pačių kovų ruožo paženklinto miestelio, Giedraičių, paminklas. 1927 m. buvo įregistruota *Giedraičių kovos ir joje žuvusiems paminklui statyti draugija*, kurios pirmininku tapo miestelyje mokytojavęs dailininkas Antanas Jaroševičius²⁸. Jis buvo ir paminklo projekto autorius. Tai, regis, vienintelis atvejis tarp tokio pobūdžio miestelių draugijų ir komitetų, kai jos pirmininku buvo dailininkas. Skvere priešais kapines pastatytas paminklas iškilmingai pašventintas 1932 m., dalyvaujant maždaug 5 000 žmonių. Amžininko apibūdintas kaip „šedevras, moderniškai lietuviškos dvasios, architektūrinių paminklų tarpe“²⁹. Taip greičiausiai vertintas dėl to, kad savo forma jis priminė tradicinius mūro koplytstulpius, vainikuotus puošniu kaltiniu kryžiumi, tačiau buvo kitokio medžiagiškumo, sodriau dekoruotas, su panoplijos bareljefu, kurio centre – skydas su Vyčio kryžiumi. Toks skydas (jis – ir Šaulių sąjungos emblema) ir kardas buvo rekomenduojami ženklai išskiriant paminklus žuvusiems³⁰.

Kaip Širvintose ar Giedraičiuose, taip ir Baisogalos kapinėse buvo palaidoti žuvę Nepriklausomybės kovų dalyviai. Tad ir čia 1925 m. šaulių (greičiausiai Lietuvos savanorio, mokytojo Vlado Kulpavičiaus³¹) iniciatyva buvo įkurtas Žuvusiems dėl Lietuvos nepriklausomybės paminklui statyti Baisogaloje komitetas ir tais pačiais metais, tarpininkaujant Šaulių sąjungos valdybai, skulptorius A. Aleksandravičius parengė paminklo projektą³². Statyba užtruko, mat būta trikdžių dėl parinktos paminklo vietos (ketinta statyti sudegusio valsčiaus raštinės pastato vietoje). Aikštelę priešais bažnyčią paaukojo dvarininkas Vladislovas Komaras. Meistro iš Šeduvos

28 Giedraičių kovos ir joje žuvusiems paminklui statyti draugija, in: LCVA, f. 394, ap. 1, b. 142.

29 V. M.-čius, „Pirmasis kryžnešis – dail. A. Jaroševičius“, in: *Naujas žodis*, 1932, nr. 3 (162), p. 48.

30 „Vyriausiojo Komiteto Nepriklausomybės sukaktuvės ruošti pranešimas. Apie paminklų statymą“, in: *Mūsų rytojus*, 1928, nr. 17 (47), p. 4.

31 Jis rūpinosi Baisogaloje palaidotų 15 karių identifikavimu, kad jų pavardės būtų galima iškalti paminkle. Žuvusiems dėl Lietuvos nepriklausomybės paminklui statyti Baisogaloje Komitetas, „Atsišaukimas“, in: *Karys*, 1926, nr. 13 (357), p. 116.

32 Paminklo maketas publikuotas žurnale *Kardas* (1925, nr. 21, p. 14) ir atviruke (LNM, GRD 113487/453).

5 il. Baisogalos miestelis paminklo šventinimo dieną, 1928 m.

Fot. nežinomas / Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM GRD 113487/447

Prano Skromano iš akmenų dailiai sumūrytas paminklas atidengtas 1928 m. Šventėje dalyvavo ministras pirmininkas Augustinas Voldemaras, ministrai, aukščiausio rango diplomatai Konstantinas Šakenis, Vaclovas Sidzikauskas, Dovas Zaunius, taip pat Šaulių sąjungos pirmininkas Vladas Putvinskis. Buvo sakomos kalbos, dedami vainikai, iškilmėms iš Kauno atskridę šeši lėktuvai savo vainiką nuleido iš oro³³. Ta proga nufotografuotas ir miestelis. Iš nuotraukų matyti, kad paminklas dominavo naujai suformuotoje, platokais žvyro takais sudalintoje Nepriklausomybės aikštėje, kurioje vėliau „prisodinta įvairių vardų medžiai“³⁴ (5 il.).

Paminklo šventinimas buvo ypatingas įvykis kiekvienam miesteliui. Čia susirinkdavo daugybė žmonių, statyti keleri garbės vartai atvykstantiems svečiams (žr. 1 il.), tarp kurių neretai buvo ir prezidentas Antanas Smetona. Jis prakalbas sakė Varniuose prie paminklo vyskupui M. Valančiui (1925 m.), Vištytyje – prie vieno

33 Sv. S-kas, „Dar vienos istorijos lapas“, in: *Karys*, 1928, nr. 45 (493), p. 698–701.

34 K. Dis., „Berlynas, Kaukazas, Amerika...“, in: *Sekmadienis*, 1932, nr. 14 (213), p. 3.

pirmųjų paminklų Lietuvoje Vytautui Didžiajam (1927), Švėkšnoje (1928) – prie Nepriklausomybės / Laisvės paminklo³⁵, Pušalote (1928) ir Darbėnuose (1930) – prie paminklų Žuvusiesiems. Tiesa, paminklinių medinių kryžių, gausiai statytų nuo 1928 m., šventinimo iškilmėse „aukštųjų“ svečių būdavo sulaukiama gerokai rečiau, kas rodytų, jog kitokie paminklai vertinti labiau.

Miesteliai tarsi lygiavosi į Karo muziejaus sodelio Kaune memorialinį ansamblį ir ten vykusią švenčių scenarijus, be to, laikėsi 1928 m. veikusio Vyriausiojo komiteto Lietuvos Nepriklausomybės atgijimo 10-ies metų sukaktuvių iškilmėms ruošti nurodymų. Kasmet po keletą ir daugiau kartų miestelių paminklai tapdavo valstybinių ir organizacijų (pavyzdžiui, prie paminklų buvo teikiami šaulių pažymėjimai) švenčių centru. Per Tautos šventes gegužės 15 ar rugsėjo 8 d. bei Vilniaus praradimo minėjimo dieną spalį prie augalinėmis girliandomis papuoštų paminklų eidavo procesijos ar koordinuotos eisenos, lydimos vietos orkestrėlių, iškildavo transparantai su šūkiais³⁶ ir tribūnos kalbėtojas, buvo dedami vainikai, giedotas himnas, mitinguojama, rodomi „gyvieji paveikslai“ ir pan. Paminklų ir jų žaliosios aplinkos priežiūra daugiausia rūpindavosi vietos moksleiviai (patriotinio ugdymo priemonė), taip pat pavasarininkai, Lietuvių katalikų moterų draugijos narės ar šaulės.

Paminklų intencijos, pavidalai ir ikonografija

Viešųjų memorialinių paminklų Lietuvoje pradėjo itin gausėti sulig proginiais 1928 m. Buvo dvi pagrindinės intencijos – pagerbti žuvusiuosius ir laisvės, nepriklausomybės sukaktį. Tačiau būtent nuo tų metų pradėta sieti arba painioti šias intencijas. Laikant pavyzdžiu Karo muziejaus sodelio Kaune paminklą Žuvusiesiems (architektas V. Dubeneckis, 1921 m.), 1928 m. panašios akmenų piramidės žuvusiesiems atminti buvo sumūrytos Balbieriškyje, Kriukuose, Lapėse, Varniuose,

35 A. Smetonos ir kitų valstybės veikėjų dalyvavimas 1928 m. šventinant paminklą ir naują gimnaziją Švėkšnoje, dalyvių procesija ir kita užfiksuota kino juostose. [Lietuvos Prezidentas Antanas Smetona Švėkšnoje] [: kino kronika], 1928, in: LCVA, 3172-16, prieiga: <https://www.e-kinas.lt/ekinas-movie/movie/792>; 5366-35, prieiga: <https://www.e-kinas.lt/ekinas-movie/movie/48>; 5467-35, prieiga: <https://www.e-kinas.lt/ekinas-movie/movie/747>.

36 [Naumiesčio paminklas žuvusiems karžygiams papuoštas plakatais] [: nuotrauka], 1929, in: LCVA, P-01658, prieiga: <https://www.e-kinas.lt/ekinas-photos/photo/305612>; [Vilniaus diena Naumiesčio] [: nuotrauka], 1930, in: LCVA, P-01555, prieiga: <https://www.e-kinas.lt/ekinas-photos/photo/305509>. Šios nuotraukos liudytų, kad analogiški Vilniui skirti transparantai ne vienus metus būdavo iškabinami ar iškabinami prie paminklo.

1929 m. – Liubave³⁷. Tačiau pirminė jų paskirtis – „žuvusiems už Lietuvos Nepriklausomybę“ – kai kada, pavyzdžiui, Tverų paminklo (1928 m.) atveju³⁸, netruko modifikuotis į Nepriklausomybės. Galbūt dėl to, kad skvereliai, turgaus aikštės, kur stovėjo šie paminklai, imti vadinti Nepriklausomybės aikštėmis³⁹. Žemaičių Naumiestyje vietos šaulių vado Dominyko Markvaldo suprojektuotas ir 1928 m. miestelio centre pastatytas paminklas savo paskirtimi ir iš dalies pavidalu sietinas su paminklu Žuvusiesiems Kaune, tačiau vainikuotas neįprastai – ne kryžiumi, bet, kaip anuomet sakytą, Gedimino pilies modeliu, apsuptu Gediminaičių stulpų⁴⁰. Vyriausiojo komiteto nepriklausomybės sukaktuvėms ruošti rekomendacija paminklams Žuvusiesiems čia realizuota panaudojant Vyčio kryžiaus ir kardų simbolius, bet, kaip ir daug kur, nepaisyta kito nurodymo – pavaizduoti dar ir Vytis bei Gediminaičių stulpai, kuriais turėjo išsiskirti Nepriklausomybės / Laisvės paminklai⁴¹. Tarpukario metų miestelių paminkluose dažniausi simboliai, kaip ir minėtame Baisogalos, buvo skydas su Vyčio kryžiumi (pagal šaulių emblemą – su sukryžiuotais šautuvu ir trimitu, kartais – kardu), Vytis, Gediminaičių stulpai ir, žinoma, kryžius (pavyzdžiui, Meškuičiuose; 6 il.). Vienas tipiškiausių ir būtiniausių ženklų – kryžius: jis būdavo ir paminklų fasaduose, ir užbaigdamas paminklų viršūnes, ir tapdavo viso paminklo pavidalu. Antai Kavarsko simboliu tapo aukštas ir šviesus 20 m aukščio gelžbetonio kryžius, 1936 m. pastatytas išeivio mecenato Prano Kalibato dėka. Kryžiaus ženklo visuotinumą ir religinio turinio invokacijos paminkluose propagavo nekvestionuojamą konstantą – tikėjimas ir tautos laisvė – aukščiausios ir neatsiejamos vertybės. Be abejo, būta ir kitokios religinio turinio ikonografijos – Nukryžiuotojo, Švč. Mergelės ar šventųjų atvaizdų, dieviškųjų dorybių (Veiviržėnų paminklas) ar evangelistų (Švėkšnos paminklas) simbolių. Paminklų ikonografinėje programoje nėra dažni, bet pasitaikydavo miestelių herbų atvaizdų (Žiežmarių, Vieksnių ar Baisogalos). Paminklų užrašai verti atskiro tyrimo.

Gedimino pilies bokšto atvaizdas, kaip prarasto Vilniaus reminiscencija ir būdravimo žymė, taip pat buvo populiarus motyvas. Pradžios mokyklų prieigose mėgta statyti iš įvairių medžiagų pagamintą šio bokšto imitaciją, kartais ir kalnelį jam supilti. Taip mokytojo Juozo Šiaučiūno iniciatyva padaryta Kernavėje. Palangos centre Vilniui vaduoti sąjunga (toliau – VVS) buvo pastačiusi bokšto pavidalo

37 *Kalvarijos krašto kryžiai*, 2006, p. 130.

38 Pamediškis, „Nepriklausomybės paminklas. Tverai“, in: *Tautininkų balsas*, 1928, nr. 35 (85), p. 6.

39 „Nepriklausomybės paminklas Tveruose“, in: *Lietuvos aidas*, 1928, nr. 188, p. 4.

40 [Miestų ir miestelių vaizdai atvirukuose. Žemaičių Naumiestis] [: nuotrauka], in: LMAVB, prieiga: <https://elibrary.mab.lt/items/aoco8dec-b244-4c75-af55-e2co2661ff9d>.

41 „Vyriausiojo komiteto nepriklausomybės sukaktuvės ruošti pranešimas...“, p. 4.

6 il. 1930 m. šaulių Meškuičiuose pastatytas paminklas Nepriklausomybei, XX a. 4 deš.

Fot. Kazys Lukšys / Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM Ft 10061

spaudos kioską. Gedimino „pilis“ buvo pastatyta ir aikštėje priešais Mažeikių geležinkelio stotį ir ji tapo valstybinių iškilmių epicentru⁴². Lyduokių miestelyje VVS skyrius 1935 m. suorganizavo, kad tokio pavidalo paminklas būtų išmūrytas iš plytų, su tikrais langeliais⁴³. Pasienio policijos Alytaus baro I rajono viršininko Jono Tinterio sumanymu priešais Liškiavos Švč. Trejybės bažnyčią sumūrytas ir 1936 m. pašventintas paminklas – taip pat Gedimino pilies bokšto imitacija, tik kiek labiau nutolusi nuo pirmavaizdžio⁴⁴.

Klišėmis virtę VVS šūkiai – Maironio eilutė „O, Vilniaus nepamiršk, lietuvi!“ ar Petro Vaičiūno „Mes be Vilniaus nenurimsim“ – kartoti daugelyje paminklų. Neverbališkas jų ar panašių šaukinių atitikmuo buvo Gedimino pilies bokšto bareljefai Kvėdarnos (1930 m.), Pavandenės (1929) ar Veisiejų (1928) paminkluose. Pastarojo miestelio užsakovai architektui V. Dubeneckiui išreiškė pageidavimą, kas turi at-

42 [Nepriklausomybės 10-mečio šventė Mažeikiuose] [: nuotrauka], 1928, in: Mažeikių muziejus, MM F 1340, prieiga: <https://www.limis.lt/valuables/e/805745/276249459?searchId=54044474>.

43 Kultūros paminklų registracijos lapas, [1941 m.], in: Kultūros paveldo centro archyvas, f. 17, ap. 2, b. 8, l. 38.

44 „Policija Vilniaus vadavimo darbe“, in: *Policija*, 1936, nr. 22 (242), p. 441; paminklo nuotrauka – *Policija*, 1936, nr. 23 (243), p. 460.

sispindėti paminkle: „Tautos nenugalima valia atgauti Vilnių ir Gedimino pilį.“⁴⁵ Į Vilniaus semantinį lauką pateko ir valstybingumo simbolis – Gediminaičių stulpai. Kartais jie stilizuoti. Jei memorialiniame stačiakampio skerspjūvio paminkle šis heraldinis ženklas kartotas ir sudarydavo kompoziciją iš keturių sujungtų Gediminaičių stulpų, kompozicija įgaudavo karūnos įvaizdį ar net tarpukaryje trokštamo *tautinio* stiliaus ornamento atspalvį (Akmenės, Kupiškio, Leipalingio, Šešuolių ar Švėkšnos paminklai). Gediminaičių stulpai monumentuose kartais tapdavo ir tūriniu, net architektūrine forma. Ryškiausias to pavyzdys – laiptuotos erdvinės kompozicijos gelžbetonio paminklas Žuvusiems už Lietuvos laisvę Kurkliuose, 1929 m. pastatytas valsčiaus valdybos lėšomis⁴⁶.

Kernavė garsėjo dar kitokiu prarastosios sostinės ženklų – kunigo N. Švogžlio-Milžino iniciatyva Kaišiadorių amatų mokykloje 1928 m. padirbdinta ir priešais bažnyčią prie parapijos namų ant aukšto akmenų postamento užkelta geležinio vilko skulptūra⁴⁷. Ir Viekšniuose veikusiame darželyje „Vilnius“ kurį laiką ant kalnelio buvo gana komiška vilko skulptūra. Vilniaus ilgesys taip pat reikštas Aušros Vartų Dievo Motinos paveikslu kartotėmis (Pušaloto pavasarininkų mūrinio Vilniaus kryžiaus bareljefas, 1937 m.) ar Vilniaus Trijų Kryžių monumento vaizdiniu (bareljefas Viekšnių paminkle). Kunigo Jono Vizgirdos iniciatyva ir vietos pavasarininkų aukomis Šventųjų metų proga trijų, tik metalinių, kryžių paminklas atsirado Kavarske.

Paminklai – kryždirbystės objektai

Kaip matyti iš pavyzdžių, Vilniaus tema viešojoje memorialistikoje plėtota anaip tol ne vien VVS pastangomis – Vilnius skaudėjo visiems. VVS iniciatyvas rėmė kitos organizacijos ir asmenys, rūpinęsi paminklų statyba. Taip buvo ir su jos skelbta Vilniaus kryžių statymo akcija, ypač aktyviai vykdyta 1937–1938 m., bet tęsta dar ir 1940 m.⁴⁸ Ją savo straipsniu inspiravo prof. Mykolas Biržiška, primindamas Vilniuje

45 L. Preišgalavičienė, 2018, p. 71.

46 Datuota pagal: *Žuvusiems už Lietuvos laisvę*, 2018, p. 213. Paminklo nuotrauka: Vincas Uždavynys, [Nepriklausomybės paminklas Kurkliuose] [: nuotrauka], in: Šiaulių „Aušros“ muziejus, ŠAM F-SF 3954/57, prieiga: <https://www.limis.lt/valuables/e/805391/150000016831973?searchId=51240724>.

47 Kaišiadorių amatų mokyklos mokytojų, mokinių ir kunigo Švogžlio nuotrauka, in: *Naujas žodis*, 1928, nr. 22 (86), p. 17.

48 VVS padaliniai dekoruotus medinius Vilniaus kryžius pastatė Čekiškėje, Dusetose, Labanore (1937 m.), Lukšiuose, Semeliškėse, Vadokliuose (1938); vyrai katalikai – Kurkliuose (1937); pavasarininkai – Ylakiuose; Lietuvių tautinio jaunimo sąjungos „Jaunoji Lietuva“ skyrius – Daugailiuose (1938); ir pan.

lenkų uždaromas Šv. Kazimiero draugijos įstaigas, visai varžomą lietuvių veiklą, niokojamus lietuvių pastatytus kryžius, o Lietuvoje – laužomus Vilniaus medelius. Jis rašė: „Jei mūsų ar lenkų chuliganai kartais laužo Vilniaus medelius, nesodinkime jų, tik statykime Vilniaus kryžius!“⁴⁹ Biržiškai greta „tikiybinio ir atmintino vilnietiško tikslo“ rūpėjo ir tradicinės kryždirbystės gaivinimas, puošnių, ornamentuotų kryžių gausinimas ne tik kaimuose, bet ir miestų, miestelių aplinkoje. Vilniaus kryžių akcijai skatinti jis paskyrė dar ir 1 000 litų patiems gražiausiems ir vertingiausiems „kryždirbių kūriniams“ premijuoti. Tris įsteigtas premijas jis pavadino savo mirusios mamos Elžbietos Biržiškienės vardu, o jas paskirstyti turėjo vertinimo komisija, į kurią įtraukti net trys dailininkai: leidinį *Vilniaus kryžiai* parengęs Antanas Rūkštelė, Antanas Žmuidzinavičius ir Adomas Varnas⁵⁰.

Ragininimas statyti puošnius Vilniaus kryžius ir siūlymas siųsti, jei kas pageidautų, paminklų projektus, sukurtus 1928 m., buvo jau kartotinis dalykas, įtvirtinantis Vyriausiojo komiteto Lietuvos Nepriklausomybės atgijimo 10-ies metų sukaktuvių išskilmės ruošti (pirmininkas V. Nagevičius) diegtą nuostatą, kad tradiciniai, būtinai gausiai dekoruoti, kryžiai yra teiktinas lietuviškasis paminklas. 1928 m. šis komitetas stimuliuojo paminklų gausėjimo procesą ir stengėsi jį koordinuoti. Norintiems statyti mūro ar gelžbetonio paminklus jis tarpininkavo dėl architektų projektų, tikėtina, daugiausia tokių parengė V. Dubeneckis. Tačiau statytojai tais (pavyzdžiui, Balbieriškio paminklo) ir vėlesniais metais (pavyzdžiui, Kaišiadorių paminklo atveju 1935 m.) yra atsisakę architektų ir dailininkų paslaugų, nes už projekto parengimą reikalauta 300 Lt⁵¹ ar 15 proc. visos numatytos sumos. Lėšos buvo reikšmingas veiksnys statant paminklus, jos rinktos už vaidinimus, iš nario mokesčių, loterijų ir aukų, kartais sulaukta valsčiaus valdybos ar kitos institucijos paramos. Paminklui sukaupiama suma paprastai nebūdavo didelė⁵², tad pagal finansinius išteklius rinktasi ir projektą ar projektuotoją. Ypač nenorėta mokėti už kažkur jau pastatyto paminklo projektą.

Suprasdami kryždirbystės paveldo meninę vertę ir nacionalinę svarbą, V. Nagevičius ir A. Varnas sumanė, o 1928 m. pastarojo vadovaujami, remdamiesi jo paties sukaupia ikonografinė medžiaga, Kauno meno mokyklos studentai per ke-

49 M. Biržiška, „Vilniaus kryžiai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 22 (216), p. 363–364.

50 VVS C. Komitetas, „Vilniaus kryžių premijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1938, nr. 11, p. 202.

51 O. Lukoševičius, 2024, p. 386.

52 Vienas iš retesnių atvejų nutiko Baisogaloje, kai statant paminklą Žuvusiesiems lėšos buvo renkamos organizuojant loterijas ir jų sukaupta daugiau, nei reikėta, todėl, be paminklo miestelyje, dar buvo pastatytas ir puošnus Šiaulių kraštui būdingas medinis kryžius. *Naujas žodis*, 1931, nr. 17 (152), p. 340.

7 il. Iškilnės prie paminklo Nepriklausomybei Sidabrave (sovietmečiu paminklas buvo perkeltas į bažnyčios šventorių), XX a. 3–4 deš.

Fot. nežinomas / Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM GRD 113487/3907

letą mėnesių parengė 20 kryžių, 8 koplytstulpių, 6 stogastulpių ir vienos koplytėlės projektus. Jie buvo skirti įvairiems Lietuvos regionams, atsižvelgta į ten vyravusius kryždirbystės paveldo modelius. Šiais projektais, kurių kopijos norintiems statyti siųstos nemokamai, gaivinta jau slopstanti kryždirbystės tradicija ir džiaugtasi, kad greitai ir sėkmingai buvo išspręsta problema turėti savitus, nacionalinį tapatumą įkūnijančius, krašto katalikiškumą ir meninį potencialą atspindinčius paminklus. Be abejo, jie atitiko mažų miestelių ir kaimų materialinius išteklius, o ir padirbdinami jie buvo ne itin sunkiai. Jau išaiškinta, kad pagal Kauno meno mokyklos studentų parengtus projektus vien 1928 m. (įprastai miestelių centre) buvo pastatyta: Žeimiuose ir Pernaravoje – dviaukštis koplytstulpis (projekto nr. 2); Baisogaloje – kryžius (nr. 4); Lyduokiuose, Pašilėje, Širvintose ir Vidiškiuose – triaukštis koplytstulpis (nr. 6); Sidabrave – koplytstulpis (nr. 7) (7 il.); Bartninkuose ir Barzduose – kryžius (nr. 9); Akademijoje – kryžius (nr. 10); Upynoje – dvikryžmis kryžius (nr. 12); Betygaloje ir Šiluvoje – dvikryžmis kryžius (nr. 17); Krekenavoje, Svėdasuose ir Vabalninke – triaukštis stogastulpis (nr. 18); Antalieptėje – kryžius (nr. 19); Tirkš-

liuose – stogastulpis (nr. 22); Žasliuose – kryžius (nr. 26)⁵³. Ir vėliau – tarpukariu, sovietmečiu ar Sąjūdžio metais – pagal šiuos profesionalių dailininkų parengtus projektus gana gausiai dirbdinti kryždirbystės objektai. Suprantama, 1928 m. valstybingumas miesteliuose būdavo įamžinamas ne tik pasitelkiant šiuos projektus, bet ir kitokiais tradiciniais kryžiais (pavyzdžiui, stogastulpiu Ariogaloje ar ąžuoliniais kryžiais Ilguvoje, Sasnavoje).

Dar apie paminklų dedikacijas, pavidalus ir statytojus

Straipsnyje jau gausiai išvardyta miestelių, kuriuose 1928 m. iškilo paminklai Žuvusiesiems ir Nepriklausomybei / Laisvei. Šį sąrašą dar galima gerokai papildyti, taip susidarant tikslesnį vaizdą apie tų metų paminklų statybų mastą: Aleksandrija, Alsėdžiai, Balninkai, Janapolė, Igliauka, Krinčinas, Kuliai, Leipalingis, Liubavas, Plateliai, Pumpėnai, Rozalimas, Salantai, Saločiai, Siesikai, Veisiejai, Veliuona, Zapyškis, Žemaičių Kalvarija ir t. t. Kita vertus, ne visur (pavyzdžiui, Degučiuose, Dusetose, Luokėje, Pavandenėje) tais metais suspėta pastatyti. Tad Nepriklausomybės dešimtmečio sukaktuvės ir paminklų statyba nusitęsė, bet memorialiniuose objektuose užfiksuoti įrašai (kad ir „1918–1928“) vėlesnes kartas lig šiol klaidina, pagal juos vėlesnius paminklus datuojant 1928 m. Yra ir Žiežmarių pavyzdys, kai „greitas“ 1928 m. paminklas jau 1932 m. buvo pakeistas Adomo Jakševičiaus projektuotu – ant aukšto postamento kylančia Laisvės angelo skulptūra. Laisvės alegorija – sparnuoto angelo ar merginos pavidalu – ypač mėgta žemaičių paminkluose. Simbolinė figūra, iškėlusį vainiką (Kuliai, Plungė, Švėkšna, Veiviržėnai) ar deglą (Rietavas), turėjo tam tikrų sąsaskų su Juozo Zikaro skulptūra „Laisvė“ Karo muziejaus sodelyje Kaune, kitais skulptoriaus kūriniais šia tema.

Regionų perspektyvoje tekstinių ir ikonografinių elementų gausa kiek išsiskyrė Žemaitijos paminklai. Juose būdavo pabrėžiamas ir pats žemaitiškumas, tam pasitelkiant Žemaitijos herbo atvaizdą. Meškos reljefas ženklino Kvėdarnos, Medingėnų, Pavandenės, Rietavo, Varnių, Veiviržėnų ir Viekšnių paminklus, o varniškiam, skirtame Žuvusiesiems, dar užrašytas ir pamėgtas posakis: „Kas bus, tas bus – žemaitis nepražus!“⁵⁴ Tiesa, greičiausiai paminklų naratyvinius elementus

53 Daugiau apie 1928 m. akciją ir kryždirbystės paminklų projektus žr. S. Krikštopaitytė-Urbonienė *et al.*, 2018.

54 „Varniai, (Telšių aps.)“, in: *Tautininkų balsas*, 1928, nr. 33 (83), p. 8.

lėmė ne tik užsakovai, bet ir paminklų meistrai, siūlydavę savo motyvus⁵⁵. Minėto Varnių paminklo autorius-meistras – Aleksandras Klimanskis (Klemanskis), gyvenęs Laukuvos valsčiaus Siautelių kaime. Jis kauniškio paminklo Žuvusiesiems parafrazes padirbdino dar ir Didžiajame Palūkstyje, Tveruose, pastatė Janapolės, Kvėdarnos, Laukuvos, Plungės ir galbūt Rietavo bei Šimonių paminklus. Šis meistras garsėjo ne tik pastatytais paminklais, bet kartais ir prasta jų kokybe (kaip Plungės paminklo atveju) ar kriminaline istorija (buvo suimtas kaip plėšikų gaujos bendrininkas)⁵⁶.

Kitas žemaitis, nemažai projektavęs ir pastatęs paminklų – Kostas Rameika (Remeika, 1903–1948). Kilęs nuo Veiviržėnų, studijavęs Kauno meno mokykloje, bet jos nebaigęs, paskutiniuosius 15 savo gyvenimo metų gyveno Josvainiuose, kurių centre paliko keletą paminklų su skulptūromis Šventiesiems metams atminti. Rameikos dirbdintų betono paminklų, dažniausiai obeliskų ar kryžių (1863 m. sukilimo dalyviams Šventybrastyje, 1938 m.), architektonikoje vyrauja laiptuoti tūriai ir vertikalios proporcijos. Užpalių aikštėje 1934 m. iškilęs Rameikos paminklas šv. Florijonui tęsė šio nuo gaisrų gelbstinčio dangiško globėjo gerbimo tradiciją miestelyje (8 il.). Priekinėje paminklo dalyje – šv. Florijono, nugarinėje – Jėzaus, nešančio kryžių, bareljefai. Panaudota ir dieviškųjų dorybių simbolių kompozicija, kuri buvo tarsi Rameikos autografas kūriniuose. Daugelio jo paminklų priešakyje – figūriniai bareljefai: Vytauto Didžiojo (Viekšniai, 1930 m.), Laisvės alegorijos (Veiviržėnuose, 1932), Jėzaus ir mirštančio kario (Žuvusiems nepriklausomybės kovose Kėdainių kapinėse, 1937).

Klimanskis ir kiti meistrai neretai mirštančio kario bareljefu primindavo, kam yra skirtas paminklas (Kvėdarnoje, Pavandenėje, Plokščiuose, Šimonyse). Suprantama, pagrindinė 1930 m. Klimanskio statyto paminklo Kvėdarnoje dedikacija – 500-osios Vytauto Didžiojo mirties metinės. Tačiau obeliskas buvo keturšonis ir kiekviena jo pusė skirta išreikšti vis kitai temai ar intencijai – žuvusiesiems už Tėvynės laisvę, Vilniaus 600-ajam jubiliejui, Nepriklausomybės dešimtmečiui. Ši paminklą galima vertinti kaip simptomishką: 4 deš. ryškėjo paminklų polifunkciš-

55 Dėl paminklų autorystės dar kyla įvairių klausimų. Tarkim, įsitvirtino teiginys, kad obeliską su iškiliais Vyčio kryžiaus reljefais ir stilizuotą Gediminaičių stulpą užbaigą suprojektavo ir 1929 m. (dažnai rašoma – 1928 m.) Luokės centre pastatė vietos gyventojas, „visų galų meistras“ Kostas Vaigauskas (R. Žukienė, [2013], p. 52). Galbūt jis tik statė, nes pagal tą patį projektą vytautiniais metais paminklas buvo pastatytas ir Lazdijuose.

56 „Plėšikas dirbo Laisvės stovylos ir remontavo bažnyčias“, in: *Lietuvos žinios*, 1935, nr. 203 (4886), p. 7.

8 il. Šv. Florijono paminklas
Užpaliuose, XX a. 4 deš.

Fot. nežinomas / Lietuvos nacionalinis
muziejus, LNM GRD 113487/5397

kumo tendencija – vienas objektas būdavo dedikuojamas keletui skirtingų įvykių ar progų. 1933 m. statyti paminklai įamžino Lietuvos valstybingumo 15-ąsias sukaktuves ir Šventuosius metus – Jėzaus mirties 1900-ąsias metines (pavyzdžiui, šaulių paminklas-kolona Pažėruose), o Babtuose – dar S. Dariaus ir S. Girėno skrydį. 1934 m. vis dar vyko Bažnyčios jubiliejus, todėl kurortu tapusią Kulautuvą neatsitiktinai papuošė Švč. Mergelės Marijos skulptūra su baliustrada, vedančia link tvenkinio (autorius Stanislovas Stanišauskas). Vadinamasis Madonos paminklas, kaip skelbė užrašas ant postamento, buvo skirtas ir tautos vado Antano Smetonos šešiasdešimtmečiui. Regis, tai vienintelis paminklas, jungęs Šventųjų metų ir Smetonos sukaktis. Beje, miestelių paminklais Smetona būdavo pagerbiamas itin retais atvejais, prisimintinas tik jo bareljefas jau minėtame 1927 m. „sulietuvintame“ paminkle Vištytyje.

1938 m. paminklai pasižymėjo intencijų gausa. Jų paskirtis – atminti nepriklausomybės 20-metį ir krikščionybės įvedimo Lietuvoje 550 metų jubiliejų (*Lurdas Nemunaityje*). Bet tais metais dar minėtas ir pavasarininkų organizacijos 25-metis.

Šios trys datos lėmė vietos pavasarininkų suprojektuoto ir 1938 m. Daugailiuose pastatyto betoninio paminklo struktūrą: virš sienutės centre kilo kryžius su skaičiumi „550“ ir žodžiais „Mes gyvename“; abipus kryžiaus – Gediminaičių stulpų simbolis su data „1918–1938“ bei „Pavasario“ federacijos emblema ir data „1923–1938“⁵⁷. Sienutėje ryškėjo pavasarininkų devizas „DIEVUI IR TĖVYNEI“, o po juo – dedikacija „Daugailių „Pavasario“ kuopa – 15 metų jubiliejui“ ir žemiau data „1938-IX-8“. Tad šis vienas pirmųjų 1940 m. Lietuvoje išniekintų paminklų turėjo net penkias atminimo intencijas (penktoji – Tautos diena). Beje, pavasarininkų indėlis statant paminklus atsispindėjo ne tik per paminkluose vaizduojamas jų organizacijos emblemas (Šimonių paminkle buvo eksponuojami ir naujasis, ir senasis pavasarininkų ženkleliai), bet ir dangiško organizacijos globėjo šv. Aloyzo atvaizdus (bareljefai Viekšnių, Švėkšnos paminkluose, mediniame Pušaloto kryžiuje). Tačiau nei pavasarininkų ženklai, nei jų šūkiai negelbėja Šimonių pavasarininkų paminklo nuo neteisingos prieskyros internetinėje erdvėje – jis vadinamas šaulių paminklu⁵⁸. Tikrai esti nemaža atvejų, kai memorialinis objektas gali būti vadinamas ir pavasarininkų, ir šaulių⁵⁹, nes abiejų organizacijų nariai prisidėjo, kad tokie atsirastų, tačiau Šimonyse šauliai pasistatė kitą – savo paminklą, su šauliškais atributais.

Bene pagrindiniai paminklų miesteliuose iniciatoriai ir organizatoriai buvo būtent šauliai bei pavasarininkai. Vilniui vaduoti sąjungos, Lietuvių katalikų moterų draugijos skyrių ar vyrų katalikų indėlis šiuo atveju buvo mažesnis, dar menkesnis – „Jaunosios Lietuvos“ ar Jaunųjų ūkininkų ratelių. Tarp paminklų iniciatorių būtina paminėti ir miestelių mokytojus (pavyzdžiui, Laukuvos, Lygumų), savivaldybės darbuotojus (Platelių, Onušio) ir vietos dvasininkus (Balbieriškio). Dažnai lėšos ir pastangos būdavo kooperuojamos (Medingėnų paminklo pavyzdys⁶⁰). Išskirtinas vieno Vyžuonų miestelio paminklo, vadinto ir bernaičių, ir vaikų paminklu, atvejis⁶¹. Trys 12–14 metų paaugliai Pranas Zabulionis, Stasys Gučius ir Kostas Saladžius savo iniciatyva ėmėsi statyti paminklą: šiam tikslui uždirbo lėšų ir per trejus metus

57 Anatolijus, „Išpūdingas kongresas Daugailiuose“, in: *Ūkininkas-Vyrų žygiai*, 1938, nr. 38, p. 8.

58 Pvz., [Šaulių paminklas Šimonyse] [: nuotrauka], 1928, in: Kupiškio etnografijos muziejus, KEM GEK 14136, prieiga: <https://www.limis.lt/valuables/e/805675/67774571?searchId=59155474>, arba „Lietuvos šaulių sąjunga“, in: *Vikipedija. Laisvoji enciklopedija*, 2025-07-08, prieiga: https://lt.wikipedia.org/wiki/Lietuvos_šaulių_sąjunga.

59 [Pavasarininkų paminklas Šimonyse] [: nuotrauka], 1928, in: Kupiškio etnografijos muziejus, KEM GEK 14130, prieiga: <https://www.limis.lt/valuables/e/805675/67769713?searchId=46748747>.

60 Pastatytas šaulių ir mokytojų iniciatyva. Vincas Girdvainis, „Mano gyvenimas ir ūkinė veikla Medingėnuose“, in: *Žarėnai (Lietuvos valsčiai*, kn. 42), sud. Juozas Girdvainis, Vilnius: Versmė, 2021, p. 914.

61 „Trijų bernaičių paminklas“, in: *Žvaigždutė*, 1931, nr. 20, p. 457–459.

ant Kartuvių kalno užbaigė monumentą Vytautui Didžiajam (1931 m.), kuris tapo kraštiečių pasididžiavimu.

Miesteliai aktyviai įsijungė į Vytauto Didžiojo 500-ųjų mirties metinių pagerbimo paminklais vajų: kilo visafigūrės kunigaikščio skulptūros (Betygaloje, Pajevonyse, Perlojoje, Veliuonoje), biustai (Pabiržėje), radosi paminklų su reljefiniais kunigaikščio atvaizdais (Kvėdarnoje, Medingėnuose, Vieکشnuose). Tarp *vytautinių* paminklų dėl meninės raiškos minėtinas Lygumų paminklas (projekto autorius Gerardas Bagdonavičius), dėl netipiško pasirinkimo – tradicinis koplytstulpis su skulptūriniu Jėzaus Krikšto kompozicija Nemunaityje (meistras Jonas Jarmala) ar betono kryžius Medingėnuose su Vytauto Didžiojo portretu postamente. Tad kryžiaus pavidalo paminklų radosi kone visomis progomis.

1933–1935 m. švenčiant Šventųjų metų jubiliejų miesteliuose pastatyta nemažai paminklų su Jėzaus Širdies skulptūromis (Kuliuose, Pernaravoje, Pušalote, Sedoje, Skapiškyje, Subačiuje, Tytuvėnuose, Vilkijoje, Žygaičiuose), kai kurie jų iškilo šventoriuose. Meniškumo atžvilgiu tos skulptūros artimos masinės gamybos objektams.

Miesteliai paminklais išreikšdavo pagarbą ir iškiloms vietos asmenybėms. 1931 m. Veiveriuose prie garsiosios mokytojų seminarijos pastatytas pedagogo Tomo Žilinsko biustas (skulptorius A. Aleksandravičius), o 1938 m. prie senosios Onušio mokyklos – obeliskas Kiprui Petrauskui (autorius mokytojas Lelešius⁶²). O Pabiržėje biustu buvo įamžintas ne tik Vytautas Didysis, bet ir vyskupas Motiejus Valančius. Radosi ir S. Dariui ir S. Girėnui dedikuotų paminklų, vienas jų – 1936 m. prie Onušio valsčiaus savivaldybės pastato atidengtas betoninis obeliskas su lakūnų portretiniais bei „Lituanicos“ atvaizdais (autorius Aleksas Keturenka)⁶³.

Išvados

1. Per gana trumpą laikotarpį tarpukariu, intensyviausiai 1927–1938 m., miesteliuose buvo užpildytas lig tol egzistavęs savų viešųjų memorialinių paminklų vakuumas. Paminklų statyba telkė bendruomenes, tapo jų pilietiškumo ir šalyje vyravusių opinių išraiška. Šiems objektams teko svarbus vaidmuo: įvairių valstybinių, organizacijų ir net kai kada religinių švenčių metu iki jų eidavo procesijos, prie jų vykdavo iškilmės ir ceremonijos ir būtent greta paminklo daug kur stovėdavo stiebas pagrindinei miestelyje vėliavai. Paminklai buvo kolektyvinės atminties ir

62 O. Lukoševičius, 2019, p. 729.

63 *Ibid.*, p. 250.

naujų tradicijų kūrimo vieta, jų fone tapo įprasta fotografuotis tiek vietos gyventojams, tiek svečiams. Paminklai, kurių miesteliuose dažnai statyti po keletą, buvo miestelių lietuviškumo atributai. Jie ir jų aplinka (daug kur formuoti ir apželdinti skverai) – naujas ir reikšmingas urbanistikos segmentas, akstinas gerinti tvarką ir švarą miestelyje.

2. Paminklų pavaldų ir meninės vertės spektras įvairus: nuo brandžios monumentaliosios skulptūros (Papilėje ar Širvintose) iki prastesnės plastinės raiškos objektų, nuo gana modernių architektūrinių sprendinių (Vlado Švipo projektuotas paminklas Pušaloto kapinėse) iki tradicinės kryždirbystės objektų ar Karo muziejaus sodelio Kaune monumentus pamėgdžijusių paminklų. Būdingiausi buvo obeliskai ir įvairios jų variacijos. Paminklų intencijos dažnai polifunkcinės, todėl ir naracija juose sodri: užrašai, šūkiai, valstybiniai ir religiniai simboliai, heraldiniai ženklai, organizacijų atributai ir kt. Daug dėmesio skirta Vilniaus reminiscencijai. Paminklų projektų autoriai buvo architektai, inžinieriai, dailininkai, bet turbūt daugiausia – dailės pasimokę ir savamoksliai meistrai.

3. Šie paminklai netruko tapti organiška miestelių savastimi, jų tapatybės dalimi ir, nors meninė jų vertė dažnai ne itin didelė, – išskirtiniu vietos paveldu. Ši teiginį grįstų ir bandymai išsaugoti paminklus sovietmečiu (pavyzdžiui, perkelti į bažnyčių šventorius Sidabrave ar Janapolėje) bei masinis jų atstatymas Sąjūdžio metais. Stengtasi atstatyti kuo identiškiau ir pirminėje jų vietoje, jei tik tai būdavo įmanoma. Kita vertus, nemažai net ir atstatytų paminklų yra įtraukta į Lietuvos Respublikos kultūros vertybių registrą. Paminklų atstatymas tapo lyg simboliniu valstybingumo susigrąžinimu miestelyje.

Bibliografija

- Jacytė V., 2017 – Viktė Jacytė, *Tarpukario ideologinio kraštovaizdžio kūrimas ir kaita Lietuvos atminimo kultūros kontekstuose* [: magistro baigiamasis darbas], Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas, 2017.
- Kalvarijos krašto kryžiai, 2006 – *Kalvarijos krašto kryžiai, koplytstulpiai, stogastulpiai, koplytėlės*, sud. Asta Jankeliūnienė, Marijampolė: Piko valanda, 2006.
- Krikštopaitytė-Urbonienė S. et al., 2018 – Skaidrė Krikštopaitytė-Urbonienė, Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, *Paminklai Lietuvos valstybingumui įamžinti: tarpukario kryždirbystė*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018.
- Lukoševičius O., 2019 – Olijardas Lukoševičius, *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.: tarp valdžios ir savivaldos*, Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2019.
- Lukoševičius O., 2024 – Olijardas Lukoševičius, *Kovose dėl nepriklausomybės: Kaišiadorių regionas 1918–1923 m.*, Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2024.

- Nemanis J., 2023 – Jonas Nemanis, „Nepriklausomybės šventė ir paminklas“, in: *Ramygala (Lietuvos valsčiai*, kn. 33), sud. Gražina Navalinskienė, Vilnius: Versmė, 2023, p. 172–174.
- Nukentėję paminklai*, 1994 – *Nukentėję paminklai*, sud. Milda Skirmantienė, Jonas Varnauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- Preišegalavičienė L., 2018 – Lina Preišegalavičienė, *Tautinės modernybės architektas: Vladi-miro Dubeneckio gyvenimas ir kūryba 1888–1932*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2018.
- Smilingytė-Žeimienė S., 2020 – Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, „Juozas Tumas-Vaižgantas ir Lietuvai pagražinti draugija“, in: *Colloquia*, 2020, t. 44, p. 65–85.
- Žukienė R., [2013] – Regina Žukienė, *Luokė* [: rankraštis-mašinraštis], Vilnius, [2013], prieiga: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C150000466640>, saugoma: Šiaulių apskrities Povilo Višinskio viešoji biblioteka.
- Žuvusiems už Lietuvos laisvę*, 2018 – *Žuvusiems už Lietuvos laisvę*, sud. Edvinas Vaidotas, Vilnius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, 2018.